

TOLMIROS SKAPANEAS
HOMENAJE AL PROFESOR
KOSTAS A. DIMADIS

ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΚΩΣΤΑ Α. ΔΗΜΑΔΗ

Edición de
Isabel García Gálvez y Olga Omatos Sáenz

Vitoria-Gasteiz

2012

© DE ESTA EDICIÓN:
Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos
Vitoria-Gasteiz

TÍTULO ORIGINAL:

Isabel García Gálvez-Olga Omatos Sáenz (eds.), *TOLMIROS SKAPANEAS. Homenaje al profesor K. A. Dimadis / ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κ. Α. Δημάδη*. Vitoria-Gasteiz, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2012.

COLABORA: *Susana Lugo Mirón*

MAQUETACIÓN: *Isabel García Gálvez y Augusto de Bago*

ISSN: 1137-7003

DEPÓSITO LEGAL: Gr. 82-97

Ninguna parte de esta publicación, incluido el diseño de la portada, puede ser reproducida, almacenada o transmitida por ningún medio, ya sea eléctrico, mecánico, óptico o reprográfico, sin permiso previamente expreso de las editoras.

Η θρησκεία στον *Ερμήλο* (1817) του Μιχαήλ Περδικάρη¹

Henri Tonnet
Université de Paris-Sorbonne

Είναι πιθανότατο ότι το ελληνικό μυθιστορηματικό είδος προέρχεται από το θρησκευτικό μύθο (Merkelbach 1962). Και είναι γεγονός ότι το αρχαιοελληνικό και λατινικό μυθιστόρημα περιέχει πολλά θρησκευτικά στοιχεία και επιδέχεται θρησκευτικές ή και μυστικιστικές ερμηνείες².

Ωστόσο αυτή η θρησκευτική διάσταση, που παραμένει αισθητή το μεσαίωνα σε αρκετά δυτικά μυθιστορήματα³, εξαφανίζεται στα ελληνικά έργα αυτού του είδους κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα⁴ και της μεταβυζαντινής περιόδου ως τις παραμονές της ελληνικής Επανάστασης. Στο μοναδικό γνωστό ελληνικό μυθιστόρημα του 18^{ου} αιώνα, που φτάνει σχεδόν τις 150 σελίδες, τα *Φιλοθέου πάρεργα* (1718)⁵ (Bouchard 1989), παρ' ότι θίγονται παρεμπιπτόντως τα ζητήματα της αθεΐας και της δεισδαιμονίας⁶, η καθαυτή υπόθεση είναι μάλλον πολιτική παρά θρησκευτική⁷. Αυτό ταιριάζει απολύτως με τη «διαφωτιστική» προσέγγιση του θρησκευτικού φαινομένου. Το 18^ο αιώνα, οι Γάλλοι φιλόσοφοι και οι Έλληνες μιμητές τους αντιμετωπίζουν τη θρησκεία, και συγκεκριμένα τη χριστιανική θρησκεία, ως ένα εμπόδιο στην επιστημονική γνώση και στην ελεύθερη ατομική και κοινωνική ζωή και υπογραμμίζουν τα αρνητικά στοιχεία της: το σκοταδισμό, τη δεισδαιμονία και το φανατισμό. Στο τέλος του αιώνα οι διηγηματογράφοι Ρήγας Βελεστινλής και Ιωάννης Καρατζάς (Tonnet 2001, 84-93) συμμαρτούν αυτές τις θέσεις και τις εισάγουν στις

I. García Gálvez-O. Omatos Sáenz (eds.), *TOLMIROS SKAPANÉAS. Homenaje al profesor K. Dimadis / ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κ. Δημάδη*. Vitoria-Gasteiz, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2012, 243-260.

υποθέσεις των έργων τους. Στην «Ιστορία Δευτέρα» του Έρωτος αποτελέσματα (1792) (I*** K***, 85-165) ο Ιωάννης Καρατζάς δείχνει πώς δυο ερωτευμένοι νέοι –ο ένας είναι χριστιανός ορθόδοξος, η άλλη είναι καθολική– οδηγούνται από το θρησκευτικό φανατισμό των γονέων τους στην απελπισία και στο θάνατο⁸.

Εντωμεταξύ στη Γαλλία, μετά τις αντιθρησκευτικές υπερβολές της Επανάστασης και λόγω της Παλινόρθωσης, γίνεται μια επιστροφή στο καθολικισμό σ' όλους τους τομείς και ιδιαίτερα στη λογοτεχνία. Κάτω από την επίδραση του Σατωβριάνδου (*Το πνεύμα του Χριστιανισμού*, 1802), οι συγγραφείς της πρώτης ρομαντικής περιόδου ανακαλύπτουν την ομορφιά των χριστιανικών τελετών. Συνειδητοποιούν ότι το θρησκευτικό αίσθημα μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για την ποίηση και την πεζογραφία. Αυτή η θεματική συναντάται πολύ αργότερα στην ελληνική λογοτεχνία στα έργα του Παναγιώτη Σούτσου (ο *Οδοιπόρος*-1831, ο *Λέανδρος*-1834, η *Χαριτίνη ή το κάλλος της Χριστιανικής Θρησκείας*, 1864) (Tonnet 2009, 361-382).

¹ Ευχαριστώ θερμότατα κι εδώ την κ. Αλκηστη Σοφού της Σορβόνης και τον φίλο Χρήστο Παπάζογλου οι οποίοι συνέβαλαν πολύ στη διόρθωση των ελληνικών αυτού του άρθρου.

² Αυτό ισχύει κυρίως για τις *Μεταμορφώσεις* του Απουλήιου, έργο διαποτισμένο από το μυστικισμό της λατρείας της Ίσιδας. Αλλά και τα *Αιθιοπικά* του Ηλιόδωρου βρίθουν από αναφορές στη θρησκεία του Ηλίου.

³ Έχουμε υπόψη μας κυρίως τα ιπποτικά μυθιστορήματα του κύκλου της αναζήτησης του Γκραλ.

⁴ Μας εκπλήττει το γεγονός ότι, παρά τον έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα της βυζαντινής λογοτεχνίας, η χριστιανική θρησκευτικότητα απουσιάζει από τις «μυθιστορίες» της εποχής εκείνης. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι, το 12^ο αιώνα, γράφτηκαν αρκετά μυθιστορήματα που διαδραματίζονταν σε ειδωλολατρικό περιβάλλον (βλ. σχετικά Beaton, 1996).

⁵ Δεν έχουμε παρά 147 σελίδες (στην έκδοση Κωνσταντά του 1800) από τον πρώτο τόμο αυτού του έργου που πιθανότατα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Το δεύτερο γνωστό «μυθιστόρημα» του 18^{ου} αι., η *Αληθής ιστορία* του Ανώνυμου του 1789, έχει έκταση μόνο 30 σελίδες (βλ. Dimaras [1980] σελ. 411-428).

⁶ Ο Μαυροκορδάτος αναπτύσσει αυτά τα θέματα σ' ένα ένθετο κείμενο με τίτλο «Κατά αθέων και δεισιδαιμόνων» (Bouchard [1989] σελ. 178-184) το οποίο ουδεμία σχέση έχει με την κύρια αφήγηση.

⁷ Θα μπορούσε όμως κανείς να διακρίνει κάποια ειρωνεία στην παρουσίαση του απλοϊκού και δεισιδαίμονα Μουσουλμάνου βαρκάρη (Bouchard 1989, 112-115).

⁸ Η καταδίκη της «δεισιδαιμονίας» από τον Ι. Κ. είναι αμετάκλητη: (τα τρία πρόσωπα αυτής της ιστορίας) «έγιναν παράδειγμα κακού φερσίματος των γονέων, οι οποίοι προκρίνουν τον θάνατον των υιών τους των δεισιδαιμονιών» (I*K* 1993, 165).

Την ίδια περίπου εποχή που ο Σατωβριάνδος δημοσιεύει την *Αταλά* (1801), τον *Ρενέ* (1802) και το *Πνεύμα του Χριστιανισμού* (1802)⁹, ο ιατροφιλόσοφος Μιχαήλ Περδικάρης (1766-1828) αρχίζει να γράφει (πριν από το 1807¹⁰) ένα φιλόδοξο έμμετρο μυθιστόρημα¹¹ στο οποίο η θρησκευτική θεματική παίζει ένα κεντρικό ρόλο, τίτλος του *Ο Ερμήλος ή ο Δημοκριθράκλειτος*, που θα δημοσιευτεί στη Βιέννη το 1817 αλλά κυκλοφορούσε ήδη σε χειρόγραφο δέκα χρόνια πριν.

Αν παίρναμε υπόψη μας μόνο την εποχή που γράφτηκε το έργο του Περδικάρη θα λέγαμε πως καθρεφτίζει τη θρησκευτική ευαισθησία της ευρωπαϊκής διάνοησης όπως εκφράζεται στον πρώιμο ρομαντισμό. Θα προσπαθήσω όμως να δείξω πως ο Περδικάρης, παρ' όλο το συντηρητισμό του¹² και την απόλυτη αντίθεσή του στις βολταιρικές θέσεις, δεν αντιμετωπίζει το χριστιανισμό με το συναισθηματικό τρόπο ενός ρομαντικού αλλά με τον ορθολογισμό ενός οπαδού του Διαφωτισμού.

Θα εξετάσω λοιπόν τις απόψεις του Περδικάρη για τον ορθόδοξο χριστιανισμό και τους Έλληνες χριστιανούς της εποχής του όπως εμφανίζονται στον *Ερμήλο*. Εννοείται πως θα είχαμε μια σαφέστερη ιδέα για τις θέσεις του, αν διαθέταμε μια έκδοση του *Νοητού Διακόσμου* του οποίου ο *Ερμήλος* δεν είναι παρά μια μυθιστορηματική παραλλαγή¹³. Παρότι ο Περδικάρης δεν εκ-

⁹ Για την πρόσληψη του Σατωβριάνδου στα ελληνικά γράμματα, βλ. Δημαράς 1982, 255-269, και για την επίδρασή του στην ελληνική πρωτότυπη πεζογραφία, βλ. Tonnet 2009, 118-126.

¹⁰ Φίλιππος Ηλιού (1997), *Βιβλιογραφία*, σελ. 497.

¹¹ Τα περισσότερα έργα του Μιχαήλ Περδικάρη έμειναν αδημοσίευτα και βρίσκονται ακόμα χειρόγραφα σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Κοζάνης και της Αθήνας. Έχουν δημοσιευτεί, ενώ ζούσε ακόμα ο Περδικάρης, ο *Ερμήλος* (1817) και η *Προδιοίκησης* (1817). Ο Λεάνδρος Βρανούσης εξέδωσε από ένα χειρόγραφο των Αρχείων του Κράτους, τον πεζό λίβελλο σε γλώσσα αρχαϊζουσα, *Ρήγας ή κατά ψευδοφιλελλήνων*.

¹² Ο συντηρητισμός του Περδικάρη εκδηλώνεται κυρίως στον πολιτικό τομέα. Ο συγγραφέας του *Ρήγα ή κατά ψευδοφιλελλήνων* (1811) αντιτίθεται στη δημιουργία ενός ελληνικού ανεξάρτητου κράτους και υποστηρίζει το Οθωμανικό σύστημα γιατί εξασφαλίζει στην ελληνική κοινότητα μια κυριαρχούσα θέση στις διπλωματικές και πολιτικές υποθέσεις. Ο Vitti (2003), σελ. 160, μιλάει σχετικά για «εξαχρέωση χωρίς όρια»...

¹³ Στην *Προδιοίκησης* (1817), σελ. 31, ο Περδικάρης γράφει σχετικά: «Έγραφα πρώτον τον *Νοητόν μου Διακόσμον* κατά αθέων, κατά θείστων, κατά Εβραίων και κατά πασών των αιρέσεων. Αλλ' επειδή όλοι σχεδόν δεν ευρίσκουν τόσην ευχαρίστησιν εις τας διδακτικαίς θεωρίας, όσην ευρίσκουν εις μίαν ανάγνωσιν αστειάν και γλαφυράν, εστοχάσθην να παραστήσω μ' έναν τρόπον αστειόν και γελειώδη την παρούσαν του γένους αθλίαν κατάστασιν και των ηθών την διαφθορά».

φράζεται ο ίδιος απευθείας στο «μυθιστορικόν»¹⁴ του, οι πρωταγωνιστές της ιστορίας, ο Ερμήλος και ο ψαράς Μελιάς –ο οποίος είναι στην ουσία μια λαϊκή εναλλακτική μορφή του Ερμήλου (Tonnet 2006)– παρουσιάζουν πιστά τις απόψεις του συγγραφέα. Όπως θα δούμε παρακάτω, το μόνο πρόσωπο της ιστορίας που υποστηρίζει ανενδοίαστα θέσεις εντελώς αντίθετες με αυτές του Περδικάρη είναι η μοναχή Παρθενία.

Το πρώτο σημείο που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι ότι ο Περδικάρης δεν ασχολείται στον *Ερμήλο* παρά με δυο όψεις του χριστιανισμού, τη δογματική και την ηθική. Η αισθητική και η μυστικιστική διάσταση λείπουν εντελώς από την παρουσίασή του. Γι' αυτό μπορούμε να πούμε από τώρα πως, όσον αφορά τουλάχιστον στο θρησκευτικό αίσθημα, ο συγγραφέας του *Ερμήλου* έμεινε ανεπηρέαστος από το Πνεύμα του χριστιανισμού του Σατωβριάνδου¹⁵.

Ως προς τη φιλοσοφία και το θρησκευτικό δόγμα, ο Περδικάρης καταπολεμά τον αθεϊσμό, τον υλισμό και το θεϊσμό.

Σχεδόν όλοι οι κληρικοί, που συναναστρέφονται τον ήρωα του Περδικάρη, έχουν ασπασθεί τις ριζοσπαστικές ιδέες των Γάλλων φιλοσόφων. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι δεν υπάρχει Θεός και επομένως ότι όλα επιτρέπονται, ιδιαίτερα οι πιο αχαλίνωτες σαρκικές απολαύσεις. Ο χειρότερος από όλους είναι αυτός που ονομάζεται Τλέμων¹⁶. Πίσω από αυτό το όνομα πρέπει να κρύβεται ένας από τους διανοουμένους που γνώριζε ο Περδικάρης. Αντίθετα με άλλα πρόσωπα του έργου, που αναφέρονται με το πραγματικό τους όνομα, ο Τλέμων μένει αταύτιστος. Είναι ψεύτης, άθεος και εντελώς ανήθικος:

¹⁴ Θα μπορούσε να αμφισβητηθεί ότι το αφηγηματικό ποίημα του Περδικάρη είναι ένα μυθιστόρημα. Ο Κ. Δημαράς (2000, 233) το χαρακτηρίζει απλώς ως «ποίημα». Ο Λίνος Πολίτης (2003, 132) μιλάει αόριστα για «σάτιρα». Αλλά οι εξηγήσεις του ίδιου του Περδικάρη στην *Προδιόκιση*, σελ. 31, δε μας αφήνουν καμία αμφιβολία σχετικά: « Όθεν ως εν μυθιστορικόν έπλασα την μυθώδη αυτήν ιστορίαν του Ερμήλου». Επισημαίνουμε πως ο Περδικάρης χρησιμοποιεί μια ορολογία σχετικά καινούργια τότε. Ο Αδαμάντιος Κοραής είχε επινόησε τον όρο «μυθιστορία» το 1804. Εδώ, όπως αλλού στα έργα του Περδικάρη, η επίδραση του Κοραή μου φαίνεται αισθητή. Για τον *Ερμήλο* ως μυθιστόρημα, βλ. Tonnet (2009-2010).

¹⁵ Αν, όπως είναι πιθανόν, ο *Ερμήλος* άρχισε να γράφεται το 1806, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Περδικάρης είχε διαβάσει στα γαλλικά το έργο του Σατωβριάνδου που κυκλοφόρησε το 1802.

¹⁶ Ίσως αυτή η προσωνυμία κρύβει μια ηθική αρνητική κρίση (Τλήμων = ο κακομοίρης).

Ην κι' άθρησκός, δεν δόξαζε Θεόν
ο Κόσμος όπως δοξάζει, αλλ' ούτε καν εν ον.
Διό κι' ως ημπορούσε, δεν άφινε κακόν
τον άλλον ν' απατήση το νόμιζ' ηθικόν. (56-57)¹⁷

Ο Ματθαίος ο Μυραίων (ίσως ένα ψευδώνυμο), ένας κληρικός της εποχής¹⁸, είναι σκεπτικιστής, άθεος και υλιστής· επιδίδεται μανιωδώς σε σεξουαλικές απολαύσεις. Παρότι είναι, κατά τον Περδικάρη, εντελώς αμόρφωτος υποστηρίζει τις θέσεις του Βολταίρου και του Ελβέτιου¹⁹:

Κι επήρε των αθέων τας δόξας εντελώς,
κ' ην Βόλνεος²⁰, ην Βόλταιρ, ην Μιραβός²¹ καλός.
Αυτός εν μόνον ξεύρει, πως είναι το καλόν
Κ' ευρίσκει' υποκάτω σιμά τον ομφαλόν. (60)

Υπάρχει τέλος, κατά τον Περδικάρη, μια κατηγορία φωτισμένων ορθόδοξων κληρικών που έχουν ασπαστεί το θείσμό του Βολταίρου. Παραδέχονται την ύπαρξη ενός Δημιουργού που αποτελεί την αρχική αιτία του Σύμπαντος. Αυτός ο Δημιουργός όμως δεν είναι γι' αυτούς παρά μια αφηρημένη έννοια εντελώς απρόσωπη και αδιάφορη για τους ανθρώπους και την ηθική. Οι θειστές κληρικοί απορρίπτουν την εξ αποκαλύψεως θρησκεία ως αντίθετη με τον ορθό λόγο. Αυτή η θέση αντιπροσωπεύεται από τον επίσκοπο Νέων Πατρών Πολύκαρπο. Όπως ο Ματθαίος, ο ιεράρχης αυτός είναι θηλυμανής:

¹⁷ Παραπέμπω στις σελίδες της βιενέζικης έκδοσης του 1817. Στην αντιγραφή μου απλοποίησα πολύ την τυπογραφική μορφή του πρωτότυπου κειμένου. Εφήρμοσα το μονοτονικό σύστημα και κατήρησα την τυπογραφική παρουσίαση των διστίχων με το δεύτερο στίχο σε εσοχή κειμένου και την ιδιότυπη στίξη του Περδικάρη, ο οποίος γράφει ερωτηματικά (;) στις πλάγιες προτάσεις και λατινικά ερωτηματικά (?) στη θέση μερικών θαυμαστικών.

¹⁸ Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για πρόσωπο διαφορετικό από τον Ματθαίο, μητροπολίτη Μυρέων, που εξέδωσε στη Βενετία, το 1683, ένα έμμετρο χρονικό της Ουγγροβλαχίας.

¹⁹ Ο Claude Adrien Helvétius (1715-1771) υποστήριξε στα γραπτά του μια αθειστική και υλιστική φιλοσοφία.

²⁰ Ο Constantin-François Volney (1757-1820) ανήκε στην ομάδα των Ιδεολόγων. Στο πιο γνωστό από τα έργα του, τα *Ερείπια* (1791), επιτίθεται στις θρησκείες που θεωρεί απάτες των ιερέων.

²¹ Ο Honoré Gabriel Riquetti μαρκήσιος de Mirabeau (1749-1791) ήταν επαναστάτης αλλά βασιλόφρων. Δεν καταλαβαίνουμε γιατί οι φιλοσοφικές θέσεις του επέσυραν τις δριμύτατες (και άοριστες) κριτικές του Περδικάρη.

Αυτός με όλον τούτο δοξάζει ένα ον
καθό αρχήν των όλων, ή φύσιν, ή θεόν,
αλλ' όχι πως να στέκη, ως έφορος κριτής
αν τρώγης, ή αν πίνης ή αν κτηνοβατής.

Αυτοί οι τρεις «φωτισμένοι» φίλοι του Ερμήλου δεν παρουσιάζουν τον εαυτό τους ως υπόδειγμα αρετής. Όμως, κατά τον Περδικάρη, το χειρότερο ελάττωμα ορισμένων σύγχρονων του κληρικών είναι η υποκρισία. Ο συγγραφέας του *Ερμήλου* καταγγέλλει την αντίφαση ανάμεσα στα λόγια και στις πράξεις πολλών μορφωμένων χριστιανών²². Αυτή η στάση ενσαρκώνεται εδώ στο φανταστικό πρόσωπο της μοναχής Παρθενίας. Η Παρθενία κάνει επίδειξη της θεοσέβειας και της σεμνοτυφίας της (εξ ου και το όνομά της). Στην πραγματικότητα όμως είναι φιλήδονη και δε σέβεται καθόλου τις αυστηρές ηθικές αρχές που πρεσβεύει. Στην περίπτωση της Παρθενίας η αντίφαση ανάμεσα στις αρχές και στην πράξη δεν προέρχεται, όπως σε πολλούς αμαρτωλούς, από την ανθρωπινή αδυναμία αλλά από ένα συστηματικό μακιαβελισμό που μας θυμίζει λίγο την επίκαιρη τότε θεωρία της «φωτισμένης απολυταρχίας»²³. Σύμφωνα μ' αυτή την πολιτική θεωρία, που την υποστήριξε ένα διάστημα κι ο Βολταίρος, η άρχουσα τάξη και γενικά οι «ανώτεροι» άνθρωποι πρέπει να κρύβουν τη δική τους έλλειψη πίστης και να σέβονται επίσημα και επιδεικτικά την παραδοσιακή θρησκεία, γιατί η χριστιανική ηθική συμβάλλει αποτελεσματικά στην πειθαρχία του λαού και στην τήρηση της ευταξίας. Η Παρθενία συνδυάζει τις απόψεις αυτές με την πίστη στη σχετικότητα των θρησκευτικών και ηθικών αντιλήψεων καθώς και μια πρόωρη προσήλωση στον προοδευτισμό. Είναι προ-

²² Προφανώς ο Περδικάρης επηρεάστηκε σ' αυτόν τον τομέα, όπως και σε αρκετούς άλλους, από έργα του Μολιέρου όπως ο *Ταρτούφος* και ο *Μισάνθρωπος* (βλ. το πορτραίτο της θεούσας Αρσινόης). Στο 18ο αι., τα κυριότερα έργα του Μολιέρου είχαν μεταφραστεί στα ελληνικά και παιζόνταν στους Φαναριώτικους κύκλους. Για τις πρώτες μεταφράσεις του Μολιέρου στα ελληνικά, βλ. Tambaki 2005, 49-65.

²³ Κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας της φωτισμένης απολυταρχίας στην Ελλάδα είναι ο τότε ανώτατος αξιωματούχος στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και Λυρικός ποιητής Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847). Ιδού ένα δείγμα του πολιτικού κυνισμού του Χριστόπουλου παρμένο από τα *Πολιτικά σοφίσματα* του (1815): «Αν εξούσες με την πλατωνικήν πολιτείαν, βέβαια μάταιον ήτο να υποκρίνεσαι, επειδή όμως είσαι με πολιτεύματα σύνθετα, όχι από ανθρώπους, αλλ' από λάσπην ανθρώπων γεμάτων πάθη και πανουργιών διαφόρων, μωρός και ανόητος είσαι αν δεν υποκρίνεσαι» (Τσάκωνας 1981, 367).

φανές ότι για την Παρθενία η θρησκεία ταυτίζεται με τον σκοταδισμό του παρελθόντος, ενώ η πρόοδος της επιστήμης πρέπει να οδηγήσει τους φωτισμένους ανθρώπους στο θρησκευτικό σκεπτικισμό ή ακόμα και στον αθεϊσμό. Γι' αυτήν ο Δεκάλογος των εντολών ανήκει πλέον στις αφελείς δοξασίες του παρελθόντος και επομένως η κοινή ηθική δε βασίζεται πλέον σε τίποτα:

Τι κόλασιν [μου προβάλλεις], τι κρίσιν, τι τρομερόν κακόν;
Αυτά είν' όλα κρότος, τον Κόσμον ν' απατούν
κ' εις μίαν ευταξίαν τους πάντας να κρατούν.
Τοιαύτα ίσως πάλαι φρονούσεν ο καιρός,
καθώς ο Κόσμος ήτον ευήθης και μωρός.
Τώρ' άλλαξεν ο Κόσμος, οι άνθρωπ' έχουν νουν.
Εις άλλους λέγουν άλλα, και άλλ' αυτοί φρονούν.
Αλλάζουν οι αιώνες, αλλάζει κάθε τι
αλλάζ' η ομιλία, αλλάζ' η αρετή. (48-49)

249

Ο Περδικάρης βάζει την Παρθενία να χρησιμοποιήσει το κυριότερο επιχείρημα των Γάλλων φιλοσόφων εναντίον του παραδοσιακού χριστιανισμού. Οι μεγάλες ανακαλύψεις της φυσικής και της αστρονομίας του 18^{ου} αι. δε συμβιβάζονται με τις ξεπερασμένες κοσμογονικές αντιλήψεις της Παλαιάς Διαθήκης. Οι Γάλλοι Εγκυκλοπαιδιστές βασιζόνταν σε τέτοια επιχειρήματα για να καταπολεμήσουν τις χριστιανικές «προλήψεις»²⁴. Η Παρθενία τονίζει στο γιατρό Ερμήλο ότι ένας σοβαρός επιστήμονας σαν κι αυτόν δεν μπορεί να συνεχίσει να πιστεύει στις μωρολογίες της Βίβλου:

Τοιαύτα παραμύθια ο Κόσμος ας φρονούν
οπόσοι είν' χυδαίοι, δεν έχουν μήτε νουν.
Συ όμως, αχ! Ερμήλε! τοιαύτα να φρονής
με πνεύμα, με σοφίαν, ιατρός πολυμαθής! (47-48)

Θα περίμενε κανείς από τον Περδικάρη μια σθεναρή υπεράσπιση της ορθοδοξίας βασισμένη σε φιλοσοφικά και θεολογικά επιχειρήματα. Στην πραγματικότητα, ο συγγραφέας απαντάει συνήθως στις επιθέσεις των άθεων και των θειστών με την απλή παράθεση των άρθρων του Συμβόλου της πίστης. Ωστόσο για να καταπολεμήσει τη θέση της Παρθενίας υιοθετεί μια επιχειρηματολογία που, κατά τη γνώμη μου, προέρχεται από τον Πα-

²⁴ Στο τέλος του 18^{ου} αι., οι ιδέες αυτές έγιναν γνωστές στο εγγράμματο ελληνικό κοινό μέσα από μεταφράσεις και διασκευές όπως το *Φυσικής απάνθισμα* (1790) του Ρήγα Φεραίου και το *Περί πληθούς κόσμων* (1794) του Π. Κοδρικά.

σκάλ. Απαντάει στην άθρησκη μοναχή πως οι αλήθειες της επιστήμης και αυτές της πίστης τοποθετούνται σε δυο διαφορετικές κατηγορίες (ordres)²⁵ πως δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους και επομένως συνυπάρχουν κάλλιστα στην ίδια συνείδηση. Το ότι ο Ερμήλος απέκτησε πολλές ιατρικές γνώσεις στη φωτισμένη Δύση δεν κλονίζει την ορθόδοξη πίστη του:

250

Πλην τι θαρρείς κι εμένα, ως ξεύρω γαλλικά,
να μη φρονώ ως πρέπει τα χριστιανικά ;
Κι εγώ εις Ιταλίαν, αν σπούδασα πολλά
τα δόγματά μου όμως εφύλαξα καλά.
Αλλ' οι ξυλο-βολταίροι πολλά κι αν φλυαρούν,
εμένα δεν με πείθουν, εξεύρω πού πατώ. (50)

Συνήθως όμως ο Περδικάρης υπερασπίζεται τις θρησκευτικές παραδοσιακές αντιλήψεις του με παραθέσεις και περιλήψεις από την Παλαιά Διαθήκη. Ο Ερμήλος παρουσιάζει την ιστορία της ανθρωπότητας ως μια Ιερά Ιστορία, που έχει ως κεντρικό άξονα την πάλη ανάμεσα στο Σατανά και στο Θεό και μοναδικές προοπτικές την αναμονή του Σωτήρα, την Ενσάρκωση, τη Λύτρωση και τις συνέπειές της. Όπως πολύ αργότερα ο Παναγιώτης Σούττος στη *Χαριτίνη* (Tonnet 2009, 371-372), ο Περδικάρης προσπαθεί να αποδείξει την αλήθεια του χριστιανισμού παραφράζοντας ποιητικά την Αγία Γραφή (βλ. την *Αποκάλυψη Ιωάννου*, 20, 1-10):

[...] στάθη εξ αρχής
εις πόλεμος μεγάλος, μια μάχη συνεχής,
αφ' ου ο Εωσφόρος ως πρώτος πρωτουργός
κι αντάρτης προς τον Πλάστην, κακίας αρχηγός
δεν έπαυσε εις όλα από το να φθονή
τον άνθρωπον. (97-98)

Η άμεμπτη ορθοδοξία του Περδικάρη έχει ως αντιστάθμισμα την απόλυτη έλλειψη εξήγησης και απόδειξης των θρησκευτικών πεποιθήσεών του. Σαν να μας λέει «Πίστευε και μη ερεύνα». Έτσι για τη φύση του Υιού περιορίζεται στο να επαναλάβει σχεδόν αυτολεξεί τη διατύπωση του Πιστεύω:

Κι' ασπόρως εσαρκώθη Θεός Θεού υιός,
και άνθρωπος καθ' όλα και τέλειος Θεός.

²⁵ Βλ. σχετικά τους *Στοχασμούς* του Πασκάλ, ιδιαίτερα το απόσπασμα 793 (585).

Και πάλιν θέλει έρθη με δόξαν φοβεράν
ως πλάστης με το πλάσμα εις κρίσιν φοβεράν²⁶. (356)

Ωστόσο η απόλυτη προσήλωση του Περδικάρη στα δόγματα της Ορθοδοξίας δεν πρέπει να μας αποκρύψει την προοδευτική πλευρά των θρησκευτικών θέσεών του.

Το πρώτο που μας εντυπωσιάζει είναι η αμετάκλητη καταδίκη του θρησκευτικού φανατισμού ως εμπόδιο στην ανάπτυξη των θετικών επιστημών. Ούτε η κατά γράμμα ερμηνεία της Βίβλου, ούτε η απλή χρήση της λογικής μπορούν να αντικαταστήσουν την πειραματική και μαθηματική επιστήμη. Έτσι ο Ερμήλος κατακρίνει τις προσπάθειες του Σέργιου Μακραίου να καταπολεμήσει το αστρονομικό σύστημα του Κοπέρνικου και του Νεύτωνα με επιχειρήματα παρμένα από τη Βίβλο και την αριστοτελική λογική²⁷. Η Παλαιά Διαθήκη δεν είναι ένα πόνημα αστρονομίας:

Δεν αναιρείτ' ο Νεύτων με τρόπους Λογικής·
εδείχθη δι' Αλγέβρας και Μαθηματικής. (67)
Κ' εις την Γραφήν, αν θέλεις, ποτέ δεν βλασφημεί,
τι²⁸ η Γραφή δεν είχε σκοπόν ν' αστρονομίη. (68)

Το δεύτερο προοδευτικό στοιχείο στις θρησκευτικές θέσεις του Περδικάρη αφορά στη στάση των χριστιανών απέναντι στις άλλες θρησκείες. Σύμφωνα με το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ο συγγραφέας δείχνει μια σπάνια για την εποχή του ανεξιθρησκία απέναντι στους Μουσουλμάνους και τους Εβραίους²⁹. Δηλώνει μάλιστα πραγματική εκτίμηση για τους αλλόθρησκους, ιδιαίτερα για τους Εβραίους. Στην πολυεθνική και

²⁶ Αναγνωρίζουμε φράσεις από το «πιστεύω»: «τον Υιόν του Θεού σαρκωθέντα [...] Και πάλιν ερχόμενος μετά δόξης κρίναι ζώντας και νεκρούς».

²⁷ Ο Σέργιος Μακραίος (1736-1819) δίδαξε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη. Στο *Τρόπαιον εκ της ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου εν τρισί διαλόγοις* (1797), στο οποίο αναφέρεται εδώ έμμεσα ο Περδικάρης, θέλησε να ανατρέψει την αστρονομία του Κοπέρνικου με επιχειρήματα παρμένα από την Αγία Γραφή και από την αριστοτελική λογική.

²⁸ Τι· διότι.

²⁹ Κύριος φορέας των βολταιρικών ιδεών για την ανεξιθρησκία στον ελληνικό χώρο ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρης (1716-1806). Μετέφρασε το *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολονίας* του Βολταίρου και στην έκδοση αυτού του κειμένου προσέθεσε ένα δικό του δοκίμιο *Σχεδιάσμα περί ανεξιθρησκείας* (1768) όπου εισήγαγε τον όρο «ανεξιθρησκία» στην ελληνική γλώσσα. Για την εξέλιξη της εικόνας του Εβραίου στη νεοελληνική λογοτεχνία, βλ. Tonnet 1992, Αμπατζοπούλου 1998.

πολύθρησκη οθωμανική κοινωνία δεν ετίθετο το θέμα της συνύπαρξης των χριστιανών με τους αλλόθρησκους. Υπήρχε όμως ένα πρόβλημα κατανόησης του Άλλου. Μια τέτοια κατανόηση μπορούσε να είναι θεωρητική ή πρακτική. Ο Περδικάρης δεν επιδιόχεται σε καμιά θεωρητική αξιολόγηση του Ισλάμ από δογματική άποψη³⁰. Ίσως αυτό να ήταν πολύ επικίνδυνο στον οθωμανικό χώρο. Ως προς τον ιουδαϊσμό δείχνει να είναι καταρτισμένος³¹ και να έχει μελετήσει βαθιά το θέμα αυτό. Ξεκινά από την κοινή τότε άποψη σύμφωνα με την οποία, στα λυτρωτικά σχέδια του Θεού, ο Χριστιανός είναι, οι γνήσιοι διάδοχοι των Εβραίων³². Αλλά από τη θέση αυτή βγάζει απροσδόκητα πορίσματα σύμφωνα με τα οποία, μετά την έλευση του Μεσσία, οι Εβραίοι έχουν γίνει ο πιο θρησκος και ηθικά υποδειγματικός λαός, ενώ οι Χριστιανοί, μολοντί πλέον οι εκλεκτοί του Θεού, είναι τόσο κακοί και άπιστοι όσο ήταν οι Εβραίοι πριν από την Ενσάρκωση. Αντίθετα, οι Εβραίοι, τους οποίους δεν πειράζει πια ο Σατανάς, έχουν αποκτήσει όλες τις αρετές που λείπουν από τους Χριστιανούς:

Δεκαοκτώ αιώνας τινάς δεν απορεί [το εβραϊκόν γένος]
 Αν ήλθεν ο Μεσίας, αλλά τον καρτερεί.
 Και καρτερεί με πίστιν αδίστακτον σχεδόν
 πως έρχεται, πως φθάνει, πως είναι καθ' οδόν.
 Ουδέ αρνείται πλέον Αδωναΐ Θεόν
 και να λατρεύση πάλιν ή μόσχον ή κριόν.
 Και ζώσι προς αλλήλους μ' ευμένειαν πολλήν,
 Με τάξιν, μ' ευνομίαν κ' ομόνοιαν καλήν.
 Αλλ' οι χαχάμαι πάλιν, πώς ζώσι ταπεινοί!
 Τον νόμον πώς κοιτάζουν, ωσάν γονείς κοινοί! (100-101)

Ίσως θα μετριάζαμε τον ενθουσιασμό μας για την ανεξιθρησκία του Περδικάρη αν διαβάζαμε το δοκίμιό του με τίτλο *Ηθικός διάκωσμος*, το οποίο έγραψε, όπως το λέει στην *Προδιοίκηση* (1817), «κατά Εβραίων και κατά πασών των αιρέσεων». Ας προσθέσουμε πως ο συμπαθής Εβραίος Ασσέρ, που βοηθάει πιστά και

³⁰ Μια τέτοια προσέγγιση του ιουδαϊσμού πρέπει να βρισκόταν στο *Νοητό Διάκωσμο* όπου είχε γράψει, όπως το λέει στην *Προδιοίκηση*, «κατά Εβραίων».

³¹ Μας κάνει εντύπωση το γεγονός ότι ο Περδικάρης γνωρίζει την εβραϊκή αίρεση των Καραϊτών οι οποίοι από την *Παλαιά Διαθήκη* δεν κρατούσαν ως πηγή της πίστης τους παρά την *Πεντάτευχο* και απόρριπταν το Ταλμούδ: «Καλός Εβραίος ήλθε, Δαβίδ, υιός Χαϊμ / αιρετικός Εβραίος από τους Καραϊμ». (245)

³² Πρόκειται για τη θεωρία γνωστή στον καθολικισμό ως θεωρία του *verus Israel*.

αποτελεσματικά τον δήθεν γιατρό Μελιρά χάρη στις σοβαρές φαρμακευτικές του γνώσεις, δεν μοιάζει με τους άλλους Εβραίους τους προσκολλημένους στις προλήψεις του Ταλμούδ. Είναι ένας «φωτισμένος» Εβραίος που κλίνει προς τον χριστιανισμό. Ο Περδικάρης τον παρουσιάζει να αναρωτιέται ειλικρινά μήπως έχει έρθει ο Μεσσίας.

Αυτός, αν και ην Εβραίος, εφρόνει γνωστικά,
και όχι τα αχρεία αυτά ταλμουθικά.
Στοχάζετο, πως ήτον Μεσίας να ελθή,
ως είχε δι' αιώνων αυτός προφητευθεί,
αλλ' όχ' Εθνών των άλλων σκληρός εκδικητής
και μόνον των Εβραίων σωτήρ και λυτρωτής. [...]
Λοιπόν αυτός, ή ήλθεν, ως έχει πιστευθεί,
Ή αν δεν ήλθε τότε, ουδ' έχει να ελθή. (160-161)

253

Αν και δεν αναφέρεται, στον *Ερμήλο* τουλάχιστον, στη μουσουλμανική θρησκεία καθεαυτήν, ο Περδικάρης δείχνει ιδιαίτερη συμπάθεια προς τους πιστούς Μουσουλμάνους. Μας παρουσιάζει μάλιστα, στο επεισόδιο στο οποίο ο μοναχός Ζαχαρίας ζητάει να «τουρκέψει», μια μάλλον εξιδανικευμένη εικόνα της ανεξιθρησκείας των κοσμικών Μουσουλμάνων. Σύμφωνα με τους Μπαλτατζήδες (Τούρκους χωροφύλακες), στους οποίους ο Ζαχαρίας προτείνει να αλλαξοπιστήσει, ο εξισλαμισμός των Χριστιανών δεν έχει αξία αν δεν είναι ειλικρινής.

Ως είπ' · οι Μπαλτατσήδες εφώναξαν ευθύς,
και πλέον εθυμώθη, κι' αγρεύθη ο καθείς. [...]
Αυτό δεν είναι πίστις, δεν είναι νομικόν,
να γένης εξ ανάγκης [Τούρκος], ή με σκοπόν κακόν.
Αν με τοιούτον τέλος συ γένης αρνητής,
γελάς με τας θρησκείας, Θεον καταπατείς. [...]
Αλλ' όχι! Όσοι είναι αρκούν Οθωμανοί
και όσοι είν' ας είναι και οι Χριστιανοί. (145)

Αν καταλαβαίνουμε καλά τον Περδικάρη, αυτό σημαίνει πως η θρησκευτική αλήθεια είναι σχετική, αφού οι αλλόθρησκοι είναι, από ηθική άποψη, εξίσου καλοί με τους χριστιανούς (και μερικές φορές καλύτεροι³³). Η ανεξιθρησκία θα μπορούσε να οδηγήσει

³³ Ο Ερμήλος υποθέτει χαρακτηριστικά πως οι υπηρέτες του, αν ήταν Μουσουλμάνοι ή Εβραίοι, δε θα φέρονταν τόσο άσπλαχνα απέναντί του: « ...

στο σχετικισμό, στη θρησκευτική αδιαφορία και στην εγκατάλειψη της ευαγγελικής αποστολής.

Η αποστασιοποίηση του Περδικάρη απέναντι στην επίσημη Εκκλησία αφορά επίσης ένα σημαντικό θεσμό της, τον μοναχισμό. Οι βίαιες επιθέσεις του συγγραφέα κατά των μοναχών και των καλογοριών μάς εκπλήσσουν λίγο. Εντάσσονται όμως μέσα σε μια γενική τάση της ευρωπαϊκής διανόησης του 18^{ου} αι.

254

Δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι στον Ερμήλο οι κακοί ενσαρκώνονται μόνο από τους μοναχούς: η φιλήδονη και υποκριτρία Παρθενία, η οποία πετυχαίνει με τα μάγια της τη μοιραία μεταμόρφωση του Ερμήλου, και ο λάγνος και απατεώνας Ζαχαρίας, ο οποίος μοιχεύει με τη γυναίκα του Μελιρά και προσπαθεί να προκαλέσει το βίαιο θάνατό του από τις σουλτανικές αρχές.

Η γενική κρίση του συγγραφέα μας απέναντι στους μοναχούς είναι εντελώς αρνητική. Γι' αυτόν η συντριπτική πλειοψηφία όσων μονάζουν το κάνουν από τεμπελιά και υποκρισία· και δεν έχουν καμία έφεση για την προσευχή και τον ασκητισμό:

Η δε κοινή αγέλη των μοναχών αυτών
είν' εν αχρείον πλήθος αισχρών υποκριτών,
άνθρωποι δίχως τέχνην, κακοί χριστιανοί
κακώς αναθρεμμένοι, αισχροί κ' ουτιδανοί,
καθάρματα του Γένους και σκύβαλα λαού,
ψυχαί απηλπισμένοι, βδελύγματα Θεού,
μη θέλοντες να σκάψουν, ως κοπιαστικόν,
ενδύοντ' αναξίως το σχήμ' αγγελικόν. (293)

Αυτό δε σημαίνει πως στο χριστιανισμό, όπως τον εννοεί ο Περδικάρης, δεν υπάρχει θέση για ανθρώπους αφιερωμένους αποκλειστικά στην προσευχή. Μόνο που τέτοιοι άνθρωποι είναι σπάνιοι.

Την σήμερον ολίγοι είν' όντως μοναχοί
κ' ενέκρωσαν την σάρκα να ζήση η ψυχή.
Εγώ τοιούτους λέγω αγίους κ' επαινώ
και σέβομ' ευλαβούμαι, τιμώ και προσκυνώ. (293)

Η εχθρότητα του Περδικάρη απέναντι στους μοναχούς μάς παραπέμπει σε παρόμοιες ιδέες του Κοραή. Για τους διαφωτιστές οι

έπρεπε, αν ήσαν αυτοί χριστιανοί / ολίγον η καρδιά των κ' εμέ να συμπονή. [...] Αν ήσαν άλλο έθνος, Εβραί' ή Αλβανοί, Ωθωμανοί /... πώς ήθελε με κλαίουν! πώς μ' ήθελε θρηγούν!»

μοναχοί ενσαρκώνουν το σκοταδισμό και την άρνηση της «μετακένωσης» των ευρωπαϊκών γνώσεων στην Ελλάδα. Συμβολικά το κτίσιμο ενός μοναστηρίου αντιστοιχεί στην καταστροφή ενός σχολείου.

Κρεμνίζουν τα σχολεία, Δασκάλους ατιμούν
και μοναστήρια πλήθος παντού οικοδομούν. (84)

255

Υπάρχει και μια πιο σοβαρή κριτική του Περδικάρη εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αφορά στην τυπολατρεία. Γι' αυτό το θέμα ο συγγραφέας του *Ερμήλου* εκφράζεται μ' έναν ειρωνικό τόνο που μας θυμίζει τον Βολταίρο του *Αγαθούλη*. Αποδίδει έτσι τις αντιδράσεις των «καλών χριστιανών» της Κωνσταντινούπολης μετά τη μεταμόρφωση του Ερμήλου σε γαίδαρο.

Αλλ' όμως άλλοι πάλιν χριστιανοί σκληροί,
και θρήσκοι εις το άκρον και νήσται αυστηροί
το έκριναν αλλοίως, πως ο Δημιουργός [...]
μας έδειξ' ένα θαύμα, να μάθωμεν, σωστάς
πως πρέπει να τηρούμεν τας τεσσαρακοστάς. (83)

Μερικές φορές μάλιστα ο Περδικάρης μοιάζει να πηγαίνει ακόμα πιο μακριά κατακρίνοντας και τις εκκλησιαστικές τελετές. Βέβαια δεν το κάνει ανοιχτά. Ωστόσο στιγματίζοντας τη θρησκοληψία που γίνεται εις βάρος της φιλανθρωπίας μάς αφήνει να εννοούμε πως ο σωστός χριστιανισμός περιορίζεται στην άσκηση της φιλανθρωπίας. Τα σχόλια του Ερμήλου μπροστά στη σκληρότητα των υπηρετών του μετά τη μεταμόρφωσή του δεν επιδέχονται άλλη ερμηνεία.

Αυτοί και ήσαν όλοι καλοί χριστιανοί,
ενήστευαν, ως πρέπει, και ήσαν ταπεινοί,
και εις την Εκκλησίαν, χωρίς να τους είπησ
αυγή κ' εσπέρα ήσαν σχεδόν ανελλειπίς. [...]
Νομίζοντες πως στέκει ο χριστιανισμός
εις μόν' αυτά τα δύο και ο αγιασμός,
σαρακοσταίς κανέναν να μη κρεοφαγή,
να τρέχ' εις εκκλησίαν εσπέρα και αυγή. (75)

Όταν διαβάζουμε αυτό το απόσπασμα και άλλα παρόμοια, καταλαβαίνουμε πως η επιδεικτική προσκόλληση του Περδικάρη στα δόγματα της Ορθοδοξίας κρύβει μια έντονη κριτική των θρησκευτικών αντιλήψεων των ορθόδοξων – κληρικών και κοσμικών – της εποχής του. Ο συγγραφέας του *Ερμήλου* πιστεύει

πως ο χριστιανισμός συνίσταται αποκλειστικά στην πίστη και την φιλανθρωπία. Το λέει απερίφραστα σε δυο σημαντικά μέρη του μυθιστορηματός του. Στην αρχή της Έκτης Ωδής, μιλώντας για τους υπηρέτες του, λέει τα εξής:

256

Την δε φιλανθρωπίαν δεν ήκουσαν αυτοί
πως είναι η κυρίως και πρώτη αρετή
και όλον απαρτίζει τον Χριστιανισμόν
και την ψυχήν γεμίζει από αγιασμόν
κι' αυτή, οπόταν λείπη, ως πρώτη εντολή,
νεκρά είν' κάθε άλλη, καμμιά δεν ωφελεί,
μηδέ συχνή νηστεία, μεγάλη προσευχή,
μήτ' ελεημοσύνη, πτωχών υποδοχή³⁴. [...] Φιλανθρωπία είναι ο ύψιστος Θεός,
ως δίδαξεν, ως είπεν ο Λόγος και Υιός. (75-76)

Παραμένει μια αμφιβολία ως προς τη σημασία της «φιλανθρωπίας» κατά τον Περδικάρη. Αναρωτιόμαστε πώς μπορεί ο Περδικάρης να απορρίπτει την ελεημοσύνη και την «πτωχών αποδοχή» και να προβάλλει τη φιλανθρωπία. Ωστόσο αν έχουμε διαβάσει αυτά που γράφει ο Απόστολος Παύλος για την «αγάπη» στην *Α΄ Επιστολή προς Κορινθίους*, καταλαβαίνουμε πως στην φιλανθρωπία³⁵ που προεσβεύει ο Περδικάρης δεν περιλαμβάνεται μόνο το καλό που κάνει κανείς στους δυστυχημένους, αλλά πρέπει να υπάρχει και ένα είδος στοργής. Δεν πρόκειται μόνο για έργα αγαθοεργίας, αλλά για την ευαγγελική «αγάπη». Αυτή την θέση για την αληθινή φύση του Χριστιανισμού την επαναλαμβάνει σαφέστερα ο Μελιράς –ένας λαϊκός τύπος, ο οποίος εκφράζεται με περισσότερο θάρρος από ό,τι ο γιατρός Ερμήλος– αλλά είναι σαν δίδυμός του (Tonnet 2006, 340-349).

Αρκεί εις σωτηρίαν η πίστις εις Χριστόν
και τα καλά τα έργα, αι πράξεις των πιστών. (293)

Αυτή η εμμονή στην πίστη (όπως διατυπώνεται στο Σύμβολο της Νίκαιας) και στη φιλανθρωπία, καθώς και οι συνεχείς αναφορές

³⁴ Σ' αυτούς τους στίχους μου φαίνεται να είναι αισθητός ο απόηχος του ύμνου στην Αγάπη (δηλ. Φιλανθρωπία) της *Α΄ Επιστολής προς Κορινθίους* 12: «και εάν ψωμίσω (= διανείμω) πάντα τα υπάρχοντά μου, αγάπην δε μη έχω, ουδέν ωφελούμαι».

³⁵ Πρέπει να πρόκειται για μια απλή μετάφραση του γαλλικού *charité*.

στην Αγία Γραφή³⁶ (ιδιαίτερα στην Παλαιά Διαθήκη και στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου) θυμίζουν τον προτεσταντισμό και πιο συγκεκριμένα τον προτεσταντισμό του Λούθηρου. Αυτή η υπόθεση μάς φαίνεται να επιβεβαιώνεται από μια αναφορά της Ταρσίτσας (της μνηστής του Ερμήλου) που τον χαρακτηρίζει έτσι:

Εζούσε κι' ο Ερμήλος σαν φιλοσοφικά
τι³⁷ ήτον ποτισμένος από τα δυτικά.
Δεν ήτον, ως οι άλλοι, Βολταίρος παντελώς
πλην δέχετο την πίστιν ως Λούθηρος καλός.³⁸ (289)

257

Έχουμε κι αλλού μια έμμεση ένδειξη ότι οι θρησκευτικές θέσεις του Ερμήλου/Περδικάρη δεν θεωρούνται εντελώς ορθόδοξες. Ο ήρωας της ιστορίας ομολογεί πως δίδασκε στους υπηρέτες του μια κάπως διαφορετική μορφή χριστιανισμού, η οποία δεν αντιστοιχούσε με τη συνηθισμένη διδασκαλία των ιερέων και των μοναχών· γι' αυτό αυτός χαρακτηριζόταν ως «αιρετικός».

Εγώ τους δούλους πάντα εδίδασκα πολύ,
τι είναι η Θρησκεία, κι όπως ωφελεί.
Αλλ' επειδή και ήσαν χυδαίοι, ποταποί,
δεν ήκουσαν και άλλον τοιαύτα να ειπή,
και μάλιστα πατέρα, ή και πνευματικόν,
στοχάζοντο εμένα, ωσάν αιρετικόν,
τι του Ευαγγελίου τους δίδασκ' αρετήν,
και την φιλανθρωπίαν, την πίστην μας αυτήν,
οποί' αυτοί απ' άλλον δεν ήκουσαν ποτέ,
καθώς δεν τα διδάσκουν σχεδόν κ' οι ασκηταί. (78)

Ο «λουθηρανισμός» του Ερμήλου, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, εμφανίζεται ως μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα στο θεϊσμό του Βολταίρου και την τυπολατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

³⁶ Στον *Ερμήλο* αφθονούν οι ευαγγελικοί και θεολογικοί όροι, όπως «κοιλάς κλαυθμώνος» (96,103), «συνάναρχος Υιός» (103), «είναι ματαιότης τα πάντα» (369).

³⁷ Τι· διότι.

³⁸ Αν ο Περδικάρης επηρεάστηκε, όπως το υποθέτουμε, από το λουθηρανισμό, τίθεται το ερώτημα πώς ήρθε σε επαφή με τις ιδέες του προτεσταντισμού. Είναι γεγονός ότι την εποχή του Πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη (1620) υπήρχαν πολλές επαφές της Ορθοδοξίας με τον Λουθηρανισμό. Το 18^ο αιώνα όμως η επίδραση του λουθηρανισμού είχε μειωθεί. Μήπως ο Περδικάρης είχε σπουδάσει ιατρική στη Χάλλε, όπως ο Ερμήλος του, κι εκεί μυήθηκε στο προτεσταντισμό;

Έτσι ο Περδικάρης, παρά τις συχνές επιθέσεις του εναντίον των «ξυλοσόφων», δεν είναι καθόλου ένας τυπικός ορθόδοξος χριστιανός. Όπως οι περισσότεροι, κληρικοί και μη, διανοούμενοι της εποχής του, επηρεάζεται από το Δυτικό Διαφωτισμό. Δεν παραδέχεται καμία ανάμειξη του θρησκευτικού δόγματος σε επιστημονικά ζητήματα. Όπως όλοι οι Ευρωπαίοι συνάδελφοί του, υπερασπίζεται την ανεξιθρησκία. Δείχνει συμπάθεια για τους Μουσουλμάνους και τους Εβραίους των οποίων υπογραμμίζει την ηθικότητα (αντίθετα με πολλούς Έλληνες χριστιανούς). Εκφράζει όμως την αποστροφή του για τις στρουφνές θεωρίες του Ταλμούδ και την προτίμησή του για τον φωτισμένο ιουδαϊσμό του φαρμακοποιού Ασσέρ.

Παρότι ασπάζεται τις σύγχρονες επιστημονικές θεωρίες, ιδιαίτερα τον ηλιοκεντρισμό, ο Περδικάρης δεν είναι ούτε άθεος, ούτε καν θεϊστής. Το πάθος με το οποίο επικρίνει τον ορθόδοξο κλήρο –«σαρκολάτραι» οι περισσότεροι ιεράρχες, αμαθείς οι παπάδες– δείχνει πως αναζητούσε μια ριζική μεταρρύθμιση της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αυτή η μεταρρύθμιση θα περιλάμβανε την εγκατάλειψη των νηστειών και των πολλών τελετών και την επικέντρωση στην ουσία, δηλαδή στην πίστη και τη χριστιανική αγάπη. Έτσι ο πολέμιος του ριζοσπάστη Ρήγα αποδεικνύεται μεταρρυθμιστής κι αυτός. Προφανώς η επιθυμία για ριζικές αλλαγές ήταν στον αέρα εκείνη την εποχή.

Η ελληνική κριτική αγνόησε τον Περδικάρη ως θρησκευτικό μεταρρυθμιστή και περιορίστηκε σε μια καθαρά ιδεολογική θεώρηση του έργου του. Ο μόνος που έθιξε σωστά –αλλά δυστυχώς χωρίς να εμβαθύνει– τις φαινομενικές αντιφάσεις του Περδικάρη σ' αυτόν τον τομέα είναι, ακόμα μια φορά, ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς. Ο συγγραφέας της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* γράφει σχετικά:

Δεν είναι εύκολο να εντάξουμε τον στιχουργό στους οπαδούς του Διαφωτισμού ή στους αντιπάλους του· ελέγχει τον κλήρο [...] ενώ ταυτόχρονα με ίση δριμύτητα ελέγχει τους οπαδούς των νέων ιδεών. Χτυπάει τη νηστεία, φθάνει να χλευάσει τις ευχές των ιερέων· αλλά ο Βολταίρος ονομάζεται *αχρείος σαρκολάτρης, κακόφρων και στραβός*. (Δημαράς 2000, 233)

Οι απόψεις του Περδικάρη για τη θρησκεία δε θα μας φαίνονταν αντιφατικές αν παραδεχόμασταν ότι ο συγγραφέας του *Ερμήλου* ήταν ένας φωτισμένος χριστιανός, οπαδός μιας προτεσταντικού τύπου μεταρρύθμισης της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Βιβλιογραφία

- ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Φραγκίσκη (1998), *Ο Άλλος εν διαγωγώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*. Εκδ. Θεμέλιο.
- BEATON, Roderick (1996), *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*. Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα.
- BOUCHARD, Jacques (ed.) (1989), Nicolas Mavrocordatos, *Les Loisirs de Philothée*. Texte établi, traduit et commenté par J.B., Presses de l'Université de Montréal.
- ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, Λεάνδρος (1956), *Οι πρόδρομοι*, «Βασική Βιβλιοθήκη» 11.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Κωνσταντίνος Θ., (1980²), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Εκδ. Ερμής.
- (1982), *Ελληνικός Ρομαντισμός*. Εκδ. Ερμής.
- (2000⁹), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Εκδ. «Γνώση».
- Γ*** Κ**** (1993²), *Ερωτος αποτελέσματα*. Ιστορία ηθικοερωτικάί-1792, επιμέλεια Mario Vitti. Εκδ. Οδυσσεάς.
- ΗΛΙΟΥ, Φίλιππος (1997), *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*. Τόμος πρώτος 1801-1818. ΕΛΙΑ.
- MERKELBACH, R. (1962), *Roman und Mysterium in der Antike*. Μόναχο και Βερολίνο.
- ΠΕΡΔΙΚΑΡΗΣ, Μιχαήλ (1817), *Προδιόκησις εις τον Ερμήλον ή Δημοκριτηράκλειτον Μιχαήλου του Περδικάρη ιατρού περιέχουσα την Απολογία του Ποιητού, την Αλληγορίαν του Ποιήματος και την Είδησιν διά την άτακτον έκδοσιν του Ερμήλου, χωρίς τόπος εκδόσεως*.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λίνος (2003¹²), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. ΜΙΕΤ.
- ΣΤΑΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, Ελένη (1999), «Ο Ερμήλος του Μιχαήλου Περδικάρη (ένα προβληματικό κείμενο)» στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής*. Κοζάνη.
- ΤΑΜΠΑΚΗ, Άννα (2005), *Το νεοελληνικό θέατρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Εκδ. Διάυλος.
- TONNET, Henri (1992), «De la calomnie à l'incompréhension: aperçu sur l'évolution du thème juif dans la littérature grecque moderne». *Yod* 35, INALCO. Paris, 1992, pp. 77-82.
- (2001), *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*. Εκδ. Πατάκη.
- (2006), *Le thème du double dans Hermilos ou Démocrithéraclite de Michel Perdikaris (1817)* στον τόμο *Ο Δυϊσμός στη Νεοελληνική Λογοτεχνία. Ιστορία και Λογοτεχνία*. Textes réunis par Andréas Chatzivasavas. Besançon: Éd. Praxandre, σελ. 340-349.

— (2009), «Η Θρησκεία στο έργο του Παναγιώτη Σούτσου» στον τόμο *Μελέτες για την νεοελληνική πεζογραφία*. Εκδ. Μεσόγειος, σελ. 361-382.

— (2009-2010), «Η θέση του *Ερμήλου* (1817) του Μιχαήλ Περδικάρη στην ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος» στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής γραμματολογίας*. Αθήνα 2009. (= «*Hermilos (1817) de Michail Perdikaris est-il le premier roman grec moderne?*». *Revue des Études Néo-helléniques* N.S.6 2010, σελ. 37-49).

ΤΣΑΚΩΝΑΣ, Δημήτριος Γρ. (1981), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Εκδ. Λαδιά.

ΒΙΤΤΙ, Mario (2003), *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Εκδ. Οδυσσέας.